

<http://dx.doi.org/10.16926/p.2018.27.60>

Romuald GRZYBOWSKI
dr hab., prof. Uniwersytetu Gdańskiego
<https://orcid.org/0000-0003-1008-8723>
e-mail: r.grzybowski@ug.edu.pl

Moralność komunistyczna jako konstytutywny składnik osobowości nowego człowieka (*homo sovieticus*)

Słowa kluczowe: totalitaryzm, *nowy człowiek (homo sovieticus)*, pedagogika komunistyczna, moralność komunistyczna, wychowanie w duchu moralności komunistycznej.

1. Geneza i założenia koncepcji wychowania nowego człowieka

W pedagogice sowieckiej szczególne miejsce zajmowała moralność komunistyczna, którą twórcy systemu komunistycznego oraz kolejni przywódcy ZSRR postrzegali jako fundamentalny składnik osobowości człowieka sowieckiego (*homo sovieticus*). Aby wykazać związki i zależności pomiędzy wymienionymi kategoriami pojęciowymi, należy przypomnieć, iż o rozwoju koncepcji nowego człowieka w Rosji sowieckiej zadecydowało przeświadczenie W.I. Lenina i innych przywódców rewolucji bolszewickiej, że warunkiem realizacji ich długofalowych celów jest stworzenie nowego, idealnego społeczeństwa. Warunkiem pomyślnej realizacji tego zamierzenia stało się z kolei ukształtowanie nowego człowieka¹. Lenin i jego towarzysze z kierownictwa partii bolszewickiej mieli przy tym pełną świadomość, że oba wspomniane rewolucyjne projekty społeczne mogą budzić opór społeczny. Przyjęli zatem, że wśród metod ich realizacji znajdują się przymus i terror².

¹ M. Heller, *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Paryż 1988, s. 9.

² Potwierdzeniem tej tezy jest stwierdzenie jednego z przywódców bolszewickiej rewolucji – Nikołaja Bucharina, który stwierdził: „Proletariacki przymus we wszystkich formach, poczynając od rozstrzelania [...] jest metodą kształtowania człowieka komunistycznego z materiału

Warto przypomnieć, że początków idei *nowego człowieka (homo sovieticus)*³, sowiektolodzy, w tym Michał Heller, doszukują się w kręgach radykalizującej się rosyjskiej młodzieży studenckiej, grupującej się (od połowy XIX w.) w Centralnym Komitecie Rewolucyjnym, który m.in. podpisał się pod opublikowaną w 1862 r. podziemną proklamacją „Mołodaja Rossija”⁴. W szeregach tejże młodzieży zrodziła się też wizja nowego człowieka, która, podobnie jak opracowana przez młodych burzycieli zastanego porządku społecznego teoria rewolucji, stała się swoistym programem działania partii leninowskiej. Autorstwo projektu nowego człowieka przypisuje się Piotrowi Tkaczowowi, który charakteryzował go jako człowieka przyszłości – nowy, wyższy typ człowieka-rewolucjonisty, dla którego zasadniczym celem życia (jedyną namiętnością) miało być dążenie do zapewnienia szczęścia większości ludzi⁵.

Projekt Tkaczowa ewoluował w kolejnych dekadach. Jego rozszerzony zarys przedstawiony został na łamach (wydanego w 1868 r.) *Katechizmu rewolucjonisty*, programowego dokumentu tajnego sprzysiężenia „Narodnaja sprawa”⁶. Ukazany w nim nowy człowiek to zawodowy rewolucjonista, człowiek stracony dla świata, nie posiadający ani własnych interesów, ani spraw, ani uczuć. To człowiek pozbawiony własności prywatnej, a niekiedy nawet imienia, w całości podporządkowany jednemu celowi, jedynej namiętności, którą była rewolucja⁷. Nowy człowiek (rewolucjonista) to ktoś, kto gardzi opinią publiczną, nienawidzi wszelkich przejawów moralności publicznej. Za moralne uznaje wszystko, co sprzyja zwycięstwu rewolucji, za niemoralne zaś i przestępcze to wszystko, co jej staje na drodze⁸.

Wspomniany *Katechizm rewolucjonisty* przewidywał też, że rewolucjonista (nowy człowiek) będzie surowy zarówno wobec siebie, jak i wobec innych. Będzie też umiał zdusić w sobie uczucia przyjaźni, miłości, wdzięczności, a nawet honoru, podobnie jak uczucia powstające na bazie pokrewieństwa. Ich miejsce miała zająć chłodna namiętność dla sprawy rewolucji. Korespondowało z nią pojęcie „uczciwości partyjnej” wyrastające z przeświadczenia, że absolutna uczciwość nie istnieje: „prostą drogą niczego człowiek nie osiągnie – zwiąż ręce”⁹.

---

ludzkiego epoki kapitalistycznej”. Por. N. Bucharin, *Programma RPP* (początek 1917 r.). Cyt. za: M. Heller, dz. cyt., s. 9.

³ Należy podkreślić, że koncepcja nowego człowieka ma długą historię, zapoczątkowaną przez Platona. Por. M. Mazur, *O człowieku tendencyjnym...Obraz nowego człowieka w propagandzie komunistycznej w okresie Polski Ludowej i PRL 1944–1956*, Lublin 2009, s. 45–66 i n.

⁴ M. Heller, dz. cyt., s. 15.

⁵ Tamże, s. 17. Z tej populacji P. Tkaczow wyłączył jednak wrogów, do których gotów był zaliczyć każdego, kto w jakikolwiek sposób wzbudzi uczucie niezgodne z ideałem ludzkiego szczęścia.

⁶ *Katechizm rewolucjonisty* wiązany jest z nazwiskiem Siergieja Nieczajewa, ale jego autorstwo nie zostało ostatecznie ustalone. Por. M. Heller, dz. cyt., s. 18. Wspomniany M. Heller określa go jako najbardziej radykalny projekt *nowego człowieka*.

⁷ M. Heller, dz. cyt., s. 19.

⁸ Tamże, s. 19.

⁹ Tamże, s. 18.

Wizji nowego człowieka, spopularyzowanej dzięki powieści N.G. Czernyszewskiego *Co robić? Opowieści o nowych ludziach*¹⁰, ostateczny kształt nadał Lenin, dla którego stał się on wzorem bojownika komunizmu – jednostki społecznej, zdolnej do działania na rzecz dobra wspólnego (rozumianego jednak bardzo szeroko – w skali całego społeczeństwa). Fundamentalną cechą komunisty miało być głębokie zaangażowanie społeczne i czynna postawa w walce o sprawiedliwość i postęp w obszarze współżycia zbiorowego¹¹. Jedną z najważniejszych cech bojownika komunizmu miała być świadoma dyscyplina. Ponadto winny go charakteryzować takie cechy, jak nienawiść do dawnego społeczeństwa (łącząca się z gotowością i umiejętnością zjednoczenia i zorganizowania sił do walki), skłonność do pracy dla dobra swego kraju (obowiązek pracy stanowił dla Lenina naczelną powinność moralną człowieka wobec społeczeństwa¹²), zdolność oddania ojczyźnie oraz odpowiedzialność jednostki za własny rozwój, z czym wiązał się postulat samokształcenia i samowychowania „na zdecydowanych, nieugiętych i konsekwentnych ideowców”¹³.

W pierwszej dekadzie ZSRR ideał „bojownika komunizmu” – rewolucjonisty, burzyciela starego porządku, egzemplifikowali „niezlomni jak żelazo komisarze” oraz „twardzi jak stal czekisci”¹⁴. W kolejnej fazie rozwoju ZSRR dominował model budowniczego nowego ładu, występujący w wariantach: „człowieka przemysłowego”, „człowieka naukowo-organizacyjnego” oraz „udoskonalonego komunistycznego człowieka”, charakteryzującego się ideowością, energią oraz inicjatywą. Według Stalina, najpełniejszym odzwierciedleniem człowieka sowieckiego była śrubka: w tym ujęciu „nowy człowiek” sowiecki miał się uważać za śrubkę w wielkiej maszynie państwowej. Z kolei Nikita Chruszczow był przekonany, że w ramach kształtowania nowego człowieka należy stworzyć śrubkę łączącą nieugiętość ideową z rozległym wykształceniem, moralną czystością i fizyczną doskonałością¹⁵.

¹⁰ N.G. Czernyszewski, *Szto dielat?*, Moskwa 1970. Na jej kartach N. Czernyszewski przedstawił dzieje rodziny *nowych ludzi*, osób oddanych rewolucji, gardzących moralnością burżuazyjną, stojących ponad otoczeniem. Ucieleśnieniem cnót *nowego człowieka* jest główny bohater omawianej powieści – Rachmietow, żyjący tylko dla rewolucji, wyrzekający się rodziców, przyjaciół i kobiet. Charakteryzowało go wysokie mniemanie o sobie oraz poczucie, że jest potrzebny rewolucji. Dlatego też uprawiał on sport, ćwiczył umysł lekturą odpowiednich książek i kształtował charakter. W życiu osobistym cechował go ascetyzm – unikał zbytku w jedzeniu oraz wydawania pieniędzy na produkty, bez których można się obejść.

¹¹ H. Muszyński, *Poglądy Lenina na wychowanie i ich znaczenie dla rozwoju socjalistycznej pedagogiki*, „Nauczyciel i Wychowanie” 1970, nr 3/65, s. 23, 33.

¹² W. Lenin, *Zadania związków młodzieży. Przemówienie wygłoszone na III Ogólnorosyjskim Zjeździe Komunistycznego Związku Młodzieży Rosji, 2 października 1920 roku*, [w:] *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, t. III, Warszawa 1966, s. 534–535.

¹³ W. Lenin, *Dziela*, t. 6, Warszawa 1956, s. 25.

¹⁴ Tamże, s. 12.

¹⁵ „Prawda” z 18 października 1961 r. Omawiam za: M. Heller, dz. cyt., s. 12.

Ostateczny wariant człowieka sowieckiego (*homo sovieticus*) ukształtował się w drugiej połowie XX wieku. Wśród jego cech na plan pierwszy wysuwały się takie dyspozycje osobowościowe, jak komunistyczna ideowość i partyjność (wyrażająca się w jego światopoglądzie i podejściu do ideałów komunizmu). Człowiek sowiecki określany był też jako człowiek pracy, bezgranicznie oddany socjalistycznej, wielonarodowościowej ojczyźnie; człowiek kolektywu, charakteryzujący się poczuciem odpowiedzialności za wszystko, co się w socjalistycznej ojczyźnie działo, zaangażowany zarówno w sprawy międzynarodowe, jak i codzienne życie sąsiadów. Postrzegano go też jako człowieka wyższych ideałów, aktywnie wcielającego w życie program Rewolucji Październikowej, harmonijnie rozwijającego się, a przy tym szczęśliwego. Stan ten wynikał z przeświadczenia *nowego człowieka*, że komunistyczne państwo się o niego troszczy oraz z przekonania, że rozwój socjalistycznej ojczyzny to przejaw wspomnianej troski państwa o niego samego i jego rodzinę. Znamionną cechą *homo sovieticus* było pełne zaufanie do kierownictwa partii i władz państwa, które – jak wierzył – sprawują władzę w jego imieniu i jego interesie¹⁶.

Krytycy systemu komunistycznego, odnosząc się do efektów społecznych wdrażania w życie założeń programowych *homo sovieticus*, wskazywali, że jest on „przyuczony do życia w [...] trudnych warunkach, gotów stawiać czoła trudnościom, [...] spodziewa się jeszcze gorszych czasów, pochwała działania władz, stara się przeskądzać tym, którzy naruszają utarte normy postępowania, całą duszą popiera kierownictwo, ma standardową zideologizowaną świadomość i poczucie odpowiedzialności za kraj, gotów jest ponosić ofiary oraz poświęcić innych w ofierze”¹⁷.

Realizacja tak ujętego celu wymagała zapewnienia sobie przez władze komunistyczne monopolu w zakresie wychowawczego oddziaływania na dzieci i młodzież. W praktyce oznaczało to systematyczne osłabianie rodziny oraz całkowite odsunięcie Kościoła od wychowania dzieci i młodzieży¹⁸. Całokształt problematyki wychowawczej przejęło bowiem pod swoją kontrolę państwo komunistyczne¹⁹, które powierzyło to zadanie szkole sowieckiej. To ona miała wziąć na swe barki główny ciężar obróbki owego „materiału ludzkiego” – urabianie ideologiczne dzieci i młodzieży. Innymi słowy – to szkoła miała zająć się „produkcją

¹⁶ *Sowietskije ludi*, Moskwa 1974, s. 4-5. Omawiam za: M. Heller, dz. cyt., s. 27–28.

¹⁷ A. Zinowiew, *Homo sovieticus*, Lozanna. 1982. Omawiam za: M. Heller, dz. cyt., s. 28.

¹⁸ Por.: Dekret Rady Komisarzy Ludowych RFSRR z dnia 21 stycznia 1918 r. zatytułowany *O oddzieleniu kościoła od państwa i szkoły od kościoła*, w którym stwierdza się: „Kościół zostaje oddzielony od państwa” (pkt. 1) oraz: „Oddziela się szkołę od kościoła”. Por.: Dokumenty WKP (b) i rządu radzieckiego o szkole. Omawiam za: *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, t. III, Warszawa 1965, s. 545–546. W ślad za tym wprowadzono na terenie Rosji zakaz nauczania „zasad religijnych” w szkołach państwowych, społecznych, a nawet prywatnych, prowadzących nauczanie przedmiotów ogólnokształcących.

¹⁹ Por. R. Grzybowski, *U podstaw kształtowania się totalitarnego systemu wychowania i opieki nad dzieckiem i rodziną w Polsce w latach 1945–1956*, „Studia i Badania Naukowe. Pedagogika”, R. II, nr 2, Gdańsk 2008, s. 233–253.

komunistów”. Założenie to spowodowało radykalną przebudowę szkoły rosyjskiej, poprzedzoną likwidacją wszystkich dotychczasowych jej elementów²⁰. Równie wielkie zmiany nastąpiły w zakresie stosowanych przez szkołę metod i treści nauczania. Natomiast w instytutach badawczych, powołanych przez władze komunistyczne dla przyspieszenia procesu wychowania nowego człowieka, usilnie poszukiwano nowych metod urabiania człowieka, pokładając duże nadzieje w pedagogii.

Jednak pod koniec lat dwudziestych XX wieku rewolucyjne, eksperymentalne podejście do nauczania dzieci i młodzieży, oparte na najnowszych (rosyjskich i zagranicznych) teoriach pedagogicznych, oficjalnie zostało uznane za szkodliwe dla idei wychowania nowego człowieka i wyparte nie tylko z przestrzeni edukacyjnej, ale także z życia społecznego. Powrócono do jednoosobowego zarządu szkołą, tradycyjnych klas i lekcji, stałego planu oraz ujednoczonych podręczników, zatwierdzanych przez Komitet Centralny KPZR. Co istotne, w szkole przywrócono surową dyscyplinę w nauczaniu²¹.

Zmiany te miały udoskonalić i zintensyfikować proces formowania przez szkołę nowego człowieka. Dodatkowej aktualności nabrało w związku z tym zadanie, jakie kierownictwo rewolucji bolszewickiej postawiło w 1918 r. przed pracownikami oświaty: „Musimy zrobić z młodego pokolenia pokolenie komunistów. Z dzieci, które są miękkie jak wosk, musimy zrobić prawdziwych, uczciwych komunistów [...]. Musimy wydrzeć dzieci złym wpływom rodziny. Musimy wziąć je pod nasze skrzydła, mówiąc jasno – znacjonalizować”²². Z myślą o tak ujętym celu wychowania komuniści przyjęli założenie o pełnej wychowalności człowieka. Zgodnie z nim natura dziecka (szerzej: człowieka) to „materiał”, „tworzywo”, poddające się kształtowaniu zgodnie z założonym wzorcem. Odrzucając teorię o dziedzicznych determinantach rozwoju człowieka komuniści formalnie aprobowali pogląd o środowiskowych uwarunkowaniach tego procesu, przy czym samo środowisko również spostrzegano jako obiekt do przekształcania²³. Do pedagogiki zaczęto też przenosić terminologię przemysłową, mówiąc o „wydajności pracy nauczyciela” oraz „produkcji absolwentów”²⁴. Natomiast

---

²⁰ W praktyce zlikwidowano lekcje, egzaminy, prace domowe, mundurki szkolne, a także dotychczasowe organa kierujące szkołą. Zarządzającą szkołą w pierwszych latach po rewolucji kolektyw szkolny składał się z wszystkich uczniów i wszystkich pracowników szkoły, w tym personelu administracyjnego i pracowników obsługi, z woźnym na czele. Kadre pedagogiczną tworzyli już nie nauczyciele (nazwa ta zniknęła z nowej szkoły) lecz „robotnicy szkolni”. Nauczyciel sowiecki w pierwszych latach po rewolucji to „szkolnyj rabotnik” – w skrócie „szkrab”. Por. M. Heller, dz. cyt., s. 148.

²¹ Tamże, s. 149.

²² Tamże.

²³ A. Radziwiłł, *Model ideologii wychowawczej w latach 1948 – 1956. Próba rekonstrukcji i analizy*, [w:] *Polacy wobec przemocy 1944–1956*, pod red. B. Otwinowskiej i J. Żaryna, Warszawa 1996, s. 318.

²⁴ H. Palska, *Nowa inteligencja w Polsce Ludowej. Świat przedstawień i elementy rzeczywistości*, Warszawa 1994, s. 64.

proces dydaktyczny zaczęto utożsamiać z procesem produkcji, w którym uczeń stawał się surowcem (biernym materiałem), poddającym się obróbce według sprawdzonej receptury, gwarantującej uzyskanie zaplanowanego „wytworu”²⁵. Przyjęto również, że człowiekowi wpoić można nie tylko poglądy, ale i cechy charakteru²⁶.

2. Moralność komunistyczna jako zasadniczy cel urabiania nowego człowieka

W.I. Lenin, kreując ideał *bojownika komunizmu*, stworzył równocześnie podwaliny tzw. moralności komunistycznej. Zanegował on bowiem właściwą dla kultury europejskiej uniwersalną moralność, opartą na wartościach wywiedzionych z religii chrześcijańskiej oraz kultury greckiej i rzymskiej. Jej zasady uznał za „łgarstwo”, połączone z zaśmiecaniem umysłów robotników i chłopów w interesie kapitalistów i obszarników. W jej miejsce wprowadził „etykę klasową”, podporządkowaną w zupełności interesom walki klasowej proletariatu²⁷. Kolejnym założeniem etyki leninowskiej był podział ludzi na dwie antagonistyczne kategorie: „swoj” – „obcy”, z których tylko jedna miała prawo przetrwać. Na gruncie tak rozumianej etyki nie było miejsca na tolerancję, porozumienie, współistnienie, a tym bardziej na tak bliską chrześcijaństwu miłość bliźniego. W jej miejsce Lenin wprowadził – wywiedzioną ze wspomnianej wcześniej nienawiści – zasadę solidarnej dyscypliny, będącej wyrazem pełnego podporządkowania się jednostki regułom walki klasowej²⁸.

Poglądy Lenina w kwestii etyki korespondowały ze stanowiskiem Karola Marksa i Fryderyka Engelsa, którzy – jak podkreślali badacze sowieccy – wykazali nienaukowość wszystkich burżuazyjnych i przedburżuazyjnych teorii powszechnej moralności i wiecznych prawd. Ujawnili także błędność burżuazyjnej nauki moralnej, która według nich traktowała moralność jednostki jako całość kształt poglądów i norm wytwarzanych w świadomości jednostki, niezależnie od społeczeństwa i od panujących w nim stosunków klasowych. Dla Marksa i Engelsa natomiast „moralność stanowi produkt społeczny i pozostanie ona nim tak długo, jak długo w ogóle istnieć będą ludzie”²⁹. Przyjęli zatem, że świadomość jednostki, a wraz z nią jej moralność, zależna jest od ustroju społeczno-ekonomicznego, a także od klasy, do której świadomość ta przynależy. Rozwijając to

²⁵ K. Sośnicki, *Problem odnowy szkoły polskiej*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1957, nr 4/6.

²⁶ Por.: I. Kairov, *Pedagogika*, t. 2, Warszawa 1950, s. 136–139; M. Kalinin, *O wychowaniu komunistycznym*, Warszawa 1955, s. 47–48.

²⁷ W. Lenin, *Zadania związków młodzieży...*, s. 536.

²⁸ Por. L. Chmaj, *Prądy i kierunki w pedagogice XIX i XX wieku*, Warszawa 1962, s. 476–479; S. Wołoszyn, *Nauki o wychowaniu w Polsce w XX wieku*, Warszawa 1997, s. 56–61.

²⁹ M.P. Kariewa, *Prawo i moralność w społeczeństwie socjalistycznym*, Warszawa 1955, s. 5.

stanowisko, Lenin wykazywał, iż w Rosji przykuci do ziemi chłopci pańszczyźniani stworzyli moralność pańszczyźnianą. Oceniając zaś rolę państwa burżuazyjnego w obszarze upowszechniania któregoś z różnych systemów moralnych, Lenin doszedł do wniosku, że państwo w epoce kapitalizmu musi stać na stanowisku takiej moralności, jaka jest miła sercu wyższej burżuazji, musi – bo taki jest podział sił społecznych pomiędzy istniejącymi klasami społecznymi³⁰. Zatem – konkludowali badacze etyki komunistycznej – moralność każdego społeczeństwa jest pochodną jego bazy, to znaczy ustroju ekonomicznego społeczeństwa na określonym etapie jego rozwoju. Poglądy etyczne, obowiązujące w danym społeczeństwie, stanowią trwałą część poglądów religijnych i filozoficznych klasy panującej. Jako takie wchodzi one (obok poglądów politycznych, prawnych i artystycznych) w skład tzw. nadbudowy³¹.

3. Dyscyplina społeczna, terror i wychowanie w duchu moralności komunistycznej

Doświadczenia pierwszych lat istnienia ZSRR pokazały, że oczekiwania, iż po zwycięstwie rewolucji moralność komunistyczna zostanie spontanicznie przyjęta przez narody ZSRR, były nieuzasadnione. Przywódcy ZSRR zdali sobie w związku z tym sprawę, że proces upowszechniania moralności komunistycznej będzie rozciągnięty w czasie. Badania nad metodami kształtowania oblicza moralnego *nowego człowieka* ujawniły, że zaistniały dwie ścieżki wdrażania zasad moralności komunistycznej w struktury osobowości obywateli ZSRR. Inaczej bowiem proces ten przebiegał wśród dorosłych, inaczej zaś wśród dzieci i młodzieży.

Pierwszą ze wspomnianych ścieżek tworzyły działania skierowane do dorosłych obywateli ZSRR. Początkowo odwoływały się one do metod i środków propagandowego przekonywania, połączonych z systematyczną indoktrynacją. Z czasem wzbogacono ich arsenał o metody zastraszania i dyscyplinowania. Wreszcie władze sowieckie sięgnęły do środków represyjnych, takich jak terror³².

³⁰ W.I. Lenin, *Dziela*, t. 1, Warszawa 1950, s. 414.

³¹ J. Stalin, *Marksizm a zagadnienia językoznawstwa*, Warszawa 1954, s. 6.

³² Obok działań zmierzających do rozwijania dyscypliny społecznej Stalin odwoływał się do rozbudowanego na niespotykaną skalę aparatu represji jako narzędzia terroru. W okresie jego rządów terror dotykał i zagrażał praktycznie każdemu obywatelowi ZSRR. Przykładem może być fala terroru z lat 1937–1938, która pozbawiła życia co najmniej półtora miliona ludzi. O życiu i śmierci decydowały tzw. trójki – trybunały składające się z pierwszego sekretarza lokalnego komitetu partyjnego, prokuratora i szefa miejscowej policji bezpieczeństwa. Rozprawy trwały zazwyczaj kilka minut, po czy zapadał wyrok (bez możliwości odwołania). Oskarżony mógł być skazany na karę śmierci, ciężkie roboty przymusowe lub zesłanie. Terror dotknął także elity partyjne – w tych latach stracono 70% członków i kandydatów na członków Komitetu Centralnego rządzące j partii bolszewickiej. Por.: R. Pipes, *Komunizm*, Warszawa 2008, s. 75–77 i n.; J. Holzer, *Komunizm w Europie*, Warszawa 2000, s. 40–50.

Fale czystek politycznych, obejmujących wszystkie obszary życia społecznego i gospodarczego, gułagi wykorzystujące bezpłatną, morderczą pracę milionów obywateli zepchniętych do kategorii „wrogów ludu”, skazanych na wieloletnie roboty przymusowe, stanowiły w odczuciu Stalina i innych prominentnych przedstawicieli kierownictwa KPZR potwierdzenie, że moralność komunistyczna, wdrażana w Związku Radzieckim, jest całkowicie podporządkowana interesom walki klasowej proletariatu. Na poparcie tej tezy odwoływano się po raz kolejny do Lenina, który stwierdzał: „Punktem wyjścia naszej moralności jest interes walki klasowej proletariatu [...], moralnością jest to, co służy burzeniu starego, wyzyskującego społeczeństwa i jednoczeniu wszystkich pracujących dookoła proletariatu, budującego nowe społeczeństwo komunistów [...]. Cała moralność wyraża się dla komunisty w zwartej solidarnej dyscyplinie oraz w świadomej walce przeciwko wyzyskiwaczom [...]. U podstaw moralności komunistycznej tkwi walka o umocnienie i zapanowanie komunizmu”³³.

W odniesieniu do młodego pokolenia władze ZSRR podjęły działania zmierzające do stworzenia systemu instytucji służących planowemu przygotowaniu (produkcji) nowych ludzi. Przyświecała im myśl N. Bucharina, zgodnie z którą „losy rewolucji zależą [...] od tego, jak dalece uda się nam przekształcić młode pokolenie w materiał ludzki, zdolny do budowy socjalistycznej gospodarki i społeczeństwa komunistycznego”³⁴. Presja wywierana przez kierownictwo partii bolszewickiej na instytucje oświatowe sprawiła, że począwszy od lat 30. XX wieku proces wychowania nowego człowieka przybrał postać treningu, określanego przez niektórych badaczy mianem tresury³⁵.

O narodzinach systemu treningu/tresury, nazywanej „metodą hipnotycznego, terrorystycznego nacisku dzieci”³⁶, zdecydowały takie czynniki, jak odejście kierownictwa partii z J. Stalinem na czele od ideologii rozumianej jako zbiór poglądów oraz rezygnacja z wiary wychowanków w dogmaty leżące u podstaw ideologii komunistycznej. W ich miejsce zaszczipiano w świadomości ludzi sowieckich bezrefleksyjną wiarę w hasła i treści przekazywane przez kierownictwo partii oraz kult wodza (przywódcy państwa sowieckiego), który w systemie treningu (tresury) stał się najwyższym, niezawodnym autorytetem i modelem – źródłem wartości i wzorów zachowań. Trening (tresura) wymagał z jednej strony systematycznego powtarzania tych samych gestów i słów, z drugiej zaś

³³ M.P. Kariewa, dz. cyt., s. 57. Dysponując taką wykładnią moralności komunistycznej, Stalin i inni przywódcy ZSRR każdą formę represji wobec obywateli, łącznie z masowymi mordami politycznymi, uzasadniali interesem klasy robotniczej. Klasowe kryterium moralnej oceny działalności przywódców partii, w tym Stalina, skutecznie chroniło ich przed zarzutami o brak moralności i zbrodnie przeciwko ludzkości, w tym przeciwko własnemu narodowi.

³⁴ M. Heller, dz. cyt., s. 148.

³⁵ Odwrót od łagodnej postaci „obróbki materiału ludzkiego”, polegającej na założeniu, że zmiana warunków politycznych, materialnych i społecznych w ZSRR pociągnie za sobą zmiany w mentalności człowieka, nastąpił w połowie lat trzydziestych.

³⁶ A. Załkind, *Pedologia w SSSR*, Moskwa 1929. Cyt. za: M. Heller, dz. cyt., s. 154.

nieustannego przywoływania do świadomości postaci wodza. Krytycy wychowania sowieckiego mówią w związku z tym o pokoleniach „wytrenowanych” bądź na modelu Stalina, bądź Lenina. Należy dodać, że twórcy tego systemu zadbali też o to, by postać wodza (na przykład jego portret) towarzyszyła dziecku od pierwszych dni życia. Słowo „Lenin” miało też być pierwszym, które dziecko rozpoczynające naukę w szkole miało przeczytać w swym elementarzu³⁷. Odwołania do modelu (wodza) miały towarzyszyć dziecku zarówno w trakcie nauki szkolnej, jak i poza szkołą, w tym zwłaszcza w strukturach organizacji dziecięcej i młodzieżowej³⁸.

Jednak właściwym wzorcem komunisty i „patronem” moralności komunistycznej przez całe dziesięciolecie był Józef Stalin. Dla propagandystów i etyków komunistycznych potwierdzeniem wielkości Stalina była jego lakoniczna wypowiedź, w której zadeklarował, iż „za sprawę narodu odda ostatnią kroplę krwi”³⁹. Apologety Stalina podkreślali, że całą swoją działalnością potwierdził prawdziwość tych słów, co było dla nich równoznaczne z osiągnięciem przez niego „najwyższego stopnia moralności ludzkiej”⁴⁰. Budowany metodycznie kult Józefa Stalina propagandyści wiązali z głównymi wartościami upowszechnianej ideologii komunistycznej, takimi jak pokój, sprawiedliwość, dobrobyt i powszechne szczęście. W rezultacie, jak głosiła propaganda komunistyczna, Stalin dla sowieckiego człowieka stał się symbolem jego własnej mądrości i potęgi⁴¹.

Moralność komunistyczna w wersji stalinowskiej miała swoje specyficzne cechy. Poprzez osobę Stalina wiązano ją z moralnością partii komunistycznej oraz moralnością narodu. Należy podkreślić, że w warunkach ZSRR moralność partii stawała się automatycznie moralnością narodu⁴². Moralność komunistyczną charakteryzował też relatywizm znajdujący odzwierciedlenie w jej

³⁷ M. Heller, dz. cyt., s. 155.

³⁸ Odnosi się to także do wychowania w przedszkolu, organizowanego w warunkach polskich w latach stalinowskich. Por. m.in.: R. Grzybowski, *Podmiot czy tworzywo? Kilka uwag o sytuacji dziecka w teorii i praktyce pedagogiki stalinowskiej*, [w:] *Dziecko w rodzinie i w społeczeństwie. Dzieje nowożytne*, pod red. K. Jakubiaka i W. Jamrożka, t. II, Bydgoszcz 2002, s. 260–274.

³⁹ M.P. Kariewa, dz. cyt., s. 48.

⁴⁰ Tamże, s. 48.

⁴¹ R. Kupiecki, *Kult Józefa Stalina w Polsce 1944–1956*, Warszawa 1993, s. 16.

⁴² Odwrócono zatem układ zależności, ustalony przez twórców marksizmu, w myśl którego to moralność klasy społecznej powinna być źródłem kształtowania się moralności partii, a w dalszej kolejności moralności narodu. Tłumacząc tę sytuację, etycy sowieccy odwoływali się do wyjaśnień J. Stalina, iż świadomość proletariatu nie może kształtować się w sposób żywiołowy. Może ona powstać jedynie na gruncie głębokiej wiedzy naukowej, której sam proletariat nie może wypracować. Należy zatem – twierdził Stalin – wszczepić żywiołowemu ruchowi robotniczemu socjalistyczną świadomość. Zadanie to – jego zdaniem – wzięła na siebie partia proletariacka⁴². Moralność komunistyczna spostrzegana była bowiem jako źródło mocy i entuzjazmu narodu radzieckiego – cech ujawniających się zarówno w walce z agresorami i wrogami, jak i w codziennej pracy w fabrykach i w polu. Z niej też wyrastali – jak eksponowała propaganda komunistyczna – bohaterowie na froncie. Por. M.P. Kariewa, dz. cyt., s. 48.

„postępowości” w pojmowaniu dobra i zła, sprawiedliwości i niesprawiedliwości, uczciwości i nieuczciwości, tego, co godne pochwały i tego, co zasługuje na potępienie. Warunkiem przyjęcia i uznania za własną moralności komunistycznej przez klasę robotniczą było, po pierwsze, przekonanie jej, że moralność ta służy realizacji jej interesów materialnych, po drugie zaś, że żądania robotników są sprawiedliwe i uzasadnione.

Wskazówką dla działań zmierzających do ukształtowania młodego pokolenia w duchu zasad moralności komunistycznej stało się m.in. stwierdzenie Władysława Mołotowa, jednego z prominentnych członków kierownictwa KPZR z lat stalinowskich, w myśl której „bez wyczerpanej pracy nad wychowaniem pracowników w duchu umacniania własności socjalistycznej oraz państwa socjalistycznego nie można przekształcić ludzi zacofanych w świadomych i aktywnych budowniczych komunizmu”⁴³. Na gruncie pedagogiki komunistycznej myśl tę rozwinął Iwan Kairow, który – mówiąc o źródłach wychowania w duchu moralności komunistycznej w ZSRR – wskazywał na „przeżytki przeszłości w świadomości ludzi”, ucieleśnieniem których jest rozdźwięk między słowem a czynem⁴⁴. Potwierdzał zatem, że kilkadziesiąt lat po rewolucji obywatele ZSRR przyswoili sobie wzniosłe pojęcia o roli i znaczeniu pracy, karność, uczciwość, rzetelność, humanitaryzm, umiejętności życia w kolektywie tylko w warstwie werbalnej. W praktyce życia społecznego ujawniły się natomiast zachowania daleko odbiegające od szczytnych haseł, takie jak brak dyscypliny, lenistwo, nieszczerłość i fałsz, bezwzględność w stosunku do innego człowieka, grubiaństwo, egoizm i oderwanie od kolektywu⁴⁵. Długotrwałe i systematyczne wychowanie w duchu moralności komunistycznej miało zatem za zadanie przezwyciężenie wspomnianych „przeżytków moralnych w świadomości ludzi”.

Dla podjętych rozważań istotne znaczenie ma to, jak przedstawiciele nauk pedagogicznych w ZSRR rozumieli wychowanie w duchu moralności komunistycznej. W podręczniku pt. *Pedagogika*, pod redakcją I. Kairowa (z przełomu lat 40. i 50. XX wieku), znaleźć można następującą definicję: „Przez wychowanie w duchu moralności komunistycznej rozumiemy kształtowanie w uczniach świadomości komunistycznej, uczuć, nawyków postępowania, odpowiadających interesom walki mas pracujących o budowę społeczeństwa komunistycznego”⁴⁶. Treść przytoczonej definicji wyraźnie wskazuje, że podmiotem wszelkich procesów edukacyjnych, realizowanych w systemie oświatowo-wychowawczym ZSRR, były dość enigmatycznie określone „masy pracujące”, walczące o zbudowanie społeczeństwa komunistycznego. Jednostka – uczeń – wychowanek, poddawany oddziaływaniu ideowo-politycznemu, jawi się w tej koncepcji jako bezwolny przedmiot oddzia-

⁴³ Wypowiedź Mołotowa na XVIII Zjeździe Wszechzwiązkowej Partii Komunistycznej. Por. M.P. Kariewa, dz. cyt., s. 56.

⁴⁴ *Pedagogika*, t. II, pod red. I. Kairowa, Warszawa 1950, s. 10.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Tamże, s. 10–11.

ływań, pozbawiony możliwości wyboru wartości, które chciałby uwewnętrznić. Wychować człowieka w duchu moralności komunistycznej to według Kairowa „wpoić mu komunistyczną świadomość oraz wdrażać go do świadomego przestrzegania norm moralnych obowiązujących w społeczeństwie radzieckim”⁴⁷.

Istotną rolę w kształtowaniu komunistycznej moralności ogrywało wykształcenia ogólne. Jednak – jak podkreślali przedstawiciele pedagogiki radzieckiej – nie każde wykształcenie spełniało ich oczekiwania. Miało to zatem być wykształcenie ogólne, które dawała szkoła radziecka. Uzasadniali swoje stanowisko tym, że radzieckie wykształcenie ogólne wyjaśnia człowiekowi jego stosunek do otaczającej go przyrody, charakteryzuje potrzeby i dążenia narodu, określa znaczenie i kierunek rozwoju tych warunków społecznych, które wyciskają swoje piętno na każdej jednostce i na działalności człowieka w społeczeństwie. Zdaniem I. Kairowa, wykształcenie zdobyte w szkole komunistycznej daje młodemu człowiekowi wiedzę, kształtuje świadomość, a ponadto – co dla przedstawicieli pedagogiki radzieckiej było najważniejsze – wdraża do „prawidłowego myślenia i postępowania”⁴⁸.

I. Kairow, uwypuklając specyfikę wykształcenia radzieckiego, niedwuznacznie dawał do zrozumienia, iż wykształcenie w systemie komunistycznym należy kojarzyć z indoktrynacją. Jest to bowiem wykształcenie służebne w stosunku do wywiedzionych z ideologii komunistycznej celów wychowania; wykształcenie nie tyle rozwijające i pobudzające wychowanka do autorefleksji, co zniewalające go i zamykające w skorupie narzuconych mu wartości. Staranna selekcja treści kształcenia, realizowana zgodnie z wymogami stworzonej przez pedagogikę komunistyczną teorii materializmu funkcjonalnego, miała utwierdzać wychowanka w przekonaniu, że powinien on wierzyć i popierać to, co głoszą przywódcy partii. Tak rozumiane wykształcenia miało też zniechęcać wychowanka do samodzielnych prób oceny rzeczywistości. Wszelkie wątpliwości ucznia, rodzące się w toku kształcenia, były rozwiewane i wyjaśniane na korzyść narzuconych szkole haseł moralności komunistycznej.

Wychowanie w duchu moralności komunistycznej pedagogika radziecka wiązała praktycznie ze wszystkimi dziedzinami wychowania. Przykładowo, wskazując na jego związki z wychowaniem estetycznym podkreślano, że radzieckie wychowanie estetyczne wyrabia w uczniu zdolność odczuwania piękna w czynach etycznych człowieka, a więc w miłości do socjalistycznej ojczyzny czy też w bohaterstwie pracy. Mówiąc o relacji wychowania w duchu moralności komunistycznej z wychowaniem fizycznym, I. Kairow akcentował, iż radzieckie wychowanie fizyczne dąży do wychowania silnego i zdrowego człowieka, który będzie zdolny zarówno do konstruktywnej pracy w czasie pokoju, jak i do obrony ojczyzny na polu walki. Do tego była potrzebna silna wola i niezłomny charakter, kształtowany w procesie wychowania fizycznego⁴⁹.

⁴⁷ Tamże, s. 11.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ *Pedagogika*, t. II, red. I. Kairowa, s. 12.

Ważnym składnikiem wychowania w duchu moralności komunistycznej było „wpajanie” wychowankom uczuć moralnych. Zakładano, że dzięki temu człowiek radziecki będzie zdolny zarówno do miłości, jak i do nienawiści, do radości i cierpienia, do gniewu i szczerego współczucia. O treści wymienionych przeżyć moralnych decydować miał udział człowieka w walce o komunizm. Tak więc cele polityczne, wytyczane przez rządzącą krajem partię komunistyczną, zdawały się mieć decydujący wpływ na charakter i treść emocji i uczuć, przeżywanych przez obywateli.

Szczególny charakter miała też treść komunistycznego wychowania moralnego. Twórcy systemu komunistycznego wychowanie moralne łączyli przede wszystkim z wychowaniem w duchu radzieckiego patriotyzmu. Podkreślali przy tym, że patriotyzm radziecki jest patriotyzmem „nowego, wyższego typu”. Odwołując się do wypowiedzi J. Stalina podkreślali, iż ten nowy patriotyzm radziecki łączy w sposób harmonijny narodowe tradycje ludów i wspólne interesy wszystkich ludzi pracy w ZSRR⁵⁰. Z właściwą propagandzie komunistycznej przesadą akcentowali – niespotykane u innych narodów – bohaterstwo narodu radzieckiego w latach II wojny światowej. „Takiego masowego bohaterstwa, jakie wykazał naród radziecki w latach Wielkiej Wojny Narodowej nie znała jeszcze historia ludzkości” – stwierdzał I. Kairow w przywoływanym już w tym opracowaniu podręczniku pedagogiki⁵¹. Jego zdaniem, wychowanie w duchu patriotyzmu radzieckiego zawiera w sobie zarówno wychowanie w duchu bezgranicznej miłości do ZSRR, jak i wychowanie w duchu „nieprzejednanej wrogości do wszelkich przejawów czołobitności wobec kultury burżuazyjnej, w duchu krytycyzmu do burżuazyjnej ideologii”⁵².

Na treść komunistycznego wychowania moralnego składały się też działania zmierzające do urabiania dzieci i młodzieży w duchu tak bliskiego komunizmowi internacjonalizmu. Odnoszono go zwłaszcza do narodów, które często wbrew własnej woli znalazły się w strukturze imperium radzieckiego. Na uwagę zasługuje także postulat wychowania dzieci i młodzieży w duchu „prawdziwego” humanizmu. Łączono go ze szczerą miłością i szacunkiem do radzieckiego człowieka. Działania te zalecano łączyć z budzeniem u wychowanków gniewu i nienawiści do wrogów ojczyzny. Zatem wychowanie młodzieży w duchu prawdziwego humanizmu oznaczało budzenie w niej uczucia nienawiści do ciemnych i wszelkiego ucisku, budzenie gniewu i nienawiści w stosunku do zaborców, którzy mogliby targnąć się na wolność, cześć i niepodległość ich ojczyzny⁵³.

⁵⁰ Ani autorzy podręczników do pedagogiki komunistycznej, ani Stalin i inni przywódcy ZSRR nie wspominali jednak o właściwej polityce narodowościowej, prowadzonej przez Stalina. Wielkie deportacje ludności polskiej w głąb Rosji z terenów dawnej Rzeczypospolitej, zajętych przez ZSRR po 17 września 1939 roku, stanowiły zaprzeczenie deklarowanego przez Stalina „pietyzmu” w podejściu do narodowych tradycji poszczególnych narodów, najczęściej siłą włączonych w skład ZSRR.

⁵¹ *Pedagogika*, t. II, red. I. Kairow, s. 13.

⁵² Tamże.

⁵³ Tamże.

Istotnym składnikiem komunistycznego wychowania moralnego było także wpajanie wychowankom poczucia kolektywizmu oraz wychowanie młodych ludzi na czynnych działaczy społecznych (bo „leninowiec nie może być tylko specjalistą umiłowanej przez siebie dziedziny nauki, musi być jednocześnie politykiem społecznikiem”)⁵⁴. System ten zakładał również rozwijanie w uczniach szkoły sowieckiej dzielności, optymistycznego poglądu na życie, wyrabianie wytrwałości w dążeniu do celu, wpajanie umiejętności prowadzenia niezmordowanej walki w obronie idei komunistycznych, kształtowanie socjalistycznego stosunku do własności społecznej oraz do pracy, z czym łączono wyrabianie w młodzieży świadomej dyscypliny. Warto podkreślić, że świadomą dyscyplinę uważano zarówno za środek, jak i za wynik wychowania.

Analizując treść wychowania w duchu moralności socjalistycznej, twórcy komunistycznej pedagogiki wskazywali na działania, zmierzające do wyrobienia u młodzieży silnej woli (by mogła ona przewycięzać napotkane trudności) i stałego charakteru, a także wychowywanie jej w duchu prawdy i uczciwości, zdolności trzeźwego sądzenia o swoich własnych sprawach i krytycznego stosunku do własnych uczynków, w duchu oddania „zupełnego i bez zastrzeżeń tej sprawie, którą powierza każdemu człowiekowi pracy radzieckie społeczeństwo, partia, państwo, naród”⁵⁵. Bezgraniczne oddanie partii komunistycznej i totalitar-nemu państwu uznawano za ważną cechę wzorowego obywatela państwa komunistycznego.

Zakończenie

Bogactwo treści, składających się na treść wychowania w duchu moralności komunistycznej, sprawiło, że twórcy pedagogiki komunistycznej przyznawali, że jest ono skomplikowanym procesem wszechstronnego rozwoju osobowości uczniów, obejmującym m.in. kształtowanie komunistycznej świadomości społecznej sprzężonej z bolszewicką ideologią, utrwalanie nawyków i przyzwyczajzeń komunistycznego postępowania, rozwój uczuć moralnych właściwych dla ideologii komunistycznej oraz kształtowanie bolszewickich cech woli i charakteru⁵⁶. Pomyślna realizacja tego komunistycznego projektu kształtowania osobowości stwarzała władzom komunistycznym w ZSRR (a po 1945 roku także w innych krajach obozu, w tym w Polsce) nadzieję na wychowanie „nowego człowieka”⁵⁷, szerzej – „nowych” obywateli, urzeczywistniających swoim

⁵⁴ J. Stalin, *Zagadnienia leninizmu*, Warszawa 1949, s. 598. Omawiam za: *Pedagogika*, t. II, red. I Kairow, s. 14.

⁵⁵ *Pedagogika*, t. II, red. I. Kairow, s. 15.

⁵⁶ Tamże, s. 19.

⁵⁷ Por. M. Mazur, *O człowieku tendencyjnym. Obraz nowego człowieka w propagandzie komunistycznej w okresie Polski Ludowej i PRL 1944–1956*, Lublin 2009, s. 389–400 i n.

zaprogramowanym życiem ideały i cele komunizmu. Nic zatem dziwnego, że tej właśnie kategorii pedagogika komunistyczna podporządkowała w zasadzie cały proces urabiania osobowości dziecka w szkole komunistycznej i poza nią. Procesowi temu miały sprzyjać sformułowane przez nią zasady wychowania: komunistycznej ideowości i wytrwałości w dążeniu do celu, aktywności czyli wychowania przez świadomą i zdyscyplinowaną pracę, systematyczności, kolejności i uwzględniania swoistych właściwości wieku dziecka, ciągłości, stawiania wychowankowi wymagań społecznych z okazywaniem szacunku dla jego osobowości, budowania na dodatnich i przezwycięzania ujemnych cech ucznia, indywidualizacji w podejściu do ucznia, wychowania w zespole i przez zespół, autorytetu nauczyciela, samodzielności uczniów łączącej się z zasadą niepozostawiania dzieci samym sobie z ich słabościami, jedności oddziaływań wychowawczych⁵⁸.

Bibliografia

- Chmaj L., *Prądy i kierunki w pedagogice XIX i XX wieku*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1962.
- Czernyszewski N.G., *Szto dielat?*, Moskwa 1970.
- Dekret Rady Komisarzy Ludowych RFSRR z dnia 21 stycznia 1918 r. „O oddzieleniu kościoła od państwa i szkoły od kościoła*, [w:] *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, t. III, wybór S. Wołoszyn, Warszawa 1965.
- Grzybowski R., *Podmiot czy tworzywo? Kilka uwag o sytuacji dziecka w teorii i praktyce pedagogiki stalinowskiej*, [w:] *Dziecko w rodzinie i w społeczeństwie. Dzieje nowożytne*, pod red. K. Jakubiaka i W. Jamrożka, t. II, Wydawnictwo Uczelniane Akademii Bydgoskiej, Bydgoszcz 2002.
- Grzybowski R., *U podstaw kształtowania się totalitarnego systemu wychowania i opieki nad dzieckiem i rodziną w Polsce w latach 1945–1956*, „Studia i Badania Naukowe. Pedagogika”, R. II, nr 2, Gdańsk 2008.
- Heller M., *Maszyna i śrubki. Jak hartował się człowiek sowiecki*, Instytut Literacki, Paryż 1988.
- Heller M., Niekricz A., *Utopia władzy. Historia Związku Sowieckiego. Od narodzin do wielkości 1917–1939*, Wyd. Zysk S-ka, Poznań 2016.
- Holzer J., *Komunizm w Europie*, Dom Wydawniczy Bellona, Warszawa 2000.
- Kalinin M., *O wychowaniu komunistycznym*, Warszawa 1955.
- Kariewa M.P., *Prawo i moralność w społeczeństwie socjalistycznym*, Wydawnictwa Prawnicze, Warszawa 1955.
- Kupiecki R., *Kult Józefa Stalina w Polsce 1944–1956*, WSiP, Warszawa 1993.
- Lenin W.I., *Dzieła*, t. 1, Książka i Wiedza, Warszawa 1950.

⁵⁸ *Pedagogika*, t. II, red. I. Kairow, s. 18–28.

- Lenin W.I., *Zadania związków młodzieży. Przemówienie wygłoszone na III Ogólnorosyjskim Zjeździe Komunistycznego Związku Młodzieży Rosji, 2 października 1920 roku*, [w:] *Źródła do dziejów wychowania i myśli pedagogicznej*, t. III, wybór S. Wołoszyn, Warszawa 1966.
- Mazur M., *O człowieku tendencyjnym. Obraz nowego człowieka w propagandzie komunistycznej w okresie Polski Ludowej i PRL 1944–1956*, Wyd. UMCS, Lublin 2009.
- Muszyński H., *Poglądy Lenina na wychowanie i ich znaczenie dla rozwoju socjalistycznej pedagogiki*, „Nauczyciel i Wychowanie” 1970, nr 3/65.
- Palska H., *Nowa inteligencja w Polsce Ludowej. Świat przedstawień i elementy rzeczywistości*, Warszawa 1994.
- Pedagogika*, red. I. Kairow, Nasza Księgarnia, Warszawa 1950.
- Pipes R., *Komunizm*, Świat Książki, Warszawa 2008.
- Radziwiłł A., *Model ideologii wychowawczej w latach 1948–1956. Próba rekonstrukcji i analizy* [w:] *Polacy wobec przemocy 1944–1956*, red. B. Otwinowska i J. Żaryn, Warszawa 1996.
- Sośnicki K., *Problem odnowy szkoły polskiej*, „Kwartalnik Pedagogiczny” 1957, nr 4/6.
- Sowietskije ludi*, Moskwa 1974.
- Stalin J., *Marksizm a zagadnienia językoznawstwa*, Książka i Wiedza, Warszawa 1954.
- Stalin J., *Zagadnienia leninizmu*, Książka i Wiedza, Warszawa 1949.
- Walicki A., *Marksizm i skok do królestwa wolności*, Warszawa 1996.
- Wołoszyn S., *Nauki o wychowaniu w Polsce w XX wieku*, Warszawa 1997.
- Załkind A., *Pedologia w SSSR*, Moskwa 1929.
- Zinowiew A., *Homo sovieticus*, Lozanna 1982.

Communist morality as integral part of the personality of homo sovieticus

Summary

Soviet Union leaders were fully aware that after the revolution that could fulfill their ideological and political mission only by constructing a new model of society and the soviet individual (homo sovieticus). Referring to the revolutionary projects of XIX century leaders they created the ideal of a communist fighter, which evolved over decades to replace the previous Christian and humanistic values based model.

Education for communist values and dialectical morality was understood as imprinting communist ideology, attitude and behavioral patterns for social interactions in line with the interests of the communist society. The teaching of new competences was extended beyond schooling. The strategy was supposed to guarantee the success of the soviet pedagogy and the superiority of homo sovieticus over homo sapiens.

Keywords: totalitarian system, homo sovieticus, communist pedagogy, communist morality, education.